

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ MƏHƏMMƏDƏLİ qızı SÜLEYMANOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BAĞLAYICILARIN
FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.02.04 – German dilləri
10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2010

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həsən Kərəm oğlu Quliyev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya elmləri namizədi, dosent
Qüdrət Hüseynqulu oğlu Cəfərov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Dilçilik üzrə Ekspert elmi-nəzəri seminarı

Müdafiə 31 mart 2010-cu il saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 25 fevral 2010-cu ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri namizədi,
dosent

Sevda

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bağlayıcılar cümlələr və sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradan, makromətni bütövləşdirməkdə xüsusi rola malik sözlərdir. Bu köməkçi nitq hissəsinə aid olan sözlərin əksəriyyəti tək cə sintaktik bağlılığı yaratmır, eyni zamanda onu üzə çıxarır və konkretləşdirir. Əksər dilçilər ingilis və Azərbaycan dillərində əsil bağlayıcılar və bağlayıcı sözləri ayırd edirlər. Bu dissertasiya işində əsil bağlayıcılar tədqiq olunur.

Bağlayıcıların köməyi ilə cümlədə sintaktik əlaqənin növü (tabesizlik və tabelilik) diferensirləşir. Bağlayıcı bağladığı cümlələr və ya onların üzvləri arasında müxtəlif dərəcədə konkretləşdirmə münasibətinin aşkar olunmasına imkan yaradır. Bu da bağlayıcının bir nitq hissəsi kimi qrammatik mənasıdır. Bağlayıcı yaratdığı sintaktik konstruksiyada heç bir formal göstərici (şəkilçi) ilə bağlanmır, yaranmış sintaktik konstruksiyanın ayrıca elementi olmaqla bərabər özünün formal müstəqilliyini saxlayır. Bu isə bağlayıcının qrammatik xassəsidir ki, onu bağlayıcı sözlərdən fərqləndirir.

Bağlayıcılar əsasən zərflər və bir sıra başqa sözlər hesabına sayca çoxalır. Hər bir bağlayıcı müəyyən mənyaratma xüsusiyyətinə malikdir. Bağlayıcılar yaratdığı konstruksiyalarda birləşdirmə, bölgü, ziddiyyət, səbəb-nəticə, güzəşt və s. münasibətlər yaradır. Bağlayıcılara nitq hissələri arasında köməkçi adı verilir. Çünki onların əsas funksiyası sintaksisdə yalnız tabesizlik və tabelilik əlaqəsi yaratmaqdır. Amma bu nitq hissəsinin dilin sintaksisində yeri o qədər geniş və hərtərəflidir ki, onu dərinləndirən araşdırmağa xüsusi bir tədqiqat işi həsr etməyə dəyər.

Bağlayıcılara qrammatika kitablarında olduqca az yer ayrılır. Amma bağlayıcıların dillərin sintaktik quruluşunda geniş və hərtərəfli rolu vardır. F.Zeynalov, A.Məmmədov, D.Yunusov, E.Hacıyev və başqalarının tədqiqatlarında bağlayıcılardan müəyyən qədər bəhs olunmuş, amma xüsusi bir tədqiqatın mövzusu olmamışdır.

Məlumdur ki, ingilis dili indi respublikamızda tədris edilən və öyrənilən ən mühüm xarici dil hesab olunur. Universitet və orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin daha da yaxşılaşdırılması üçün kontrastiv qrammatikanın yazılmasına ehtiyac vardır. Kontrastiv qrammatika tərcümə işinin də yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə hər iki dili indi müstəqil öyrənənlərin sayı durmadan artır. Bizim dissertasiya kimi götürdüyümüz həmin iş şübhəsiz ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin kontrastiv qrammatikasının bir fəslini təşkil edə bilər.

İngilis və Azərbaycan dillərinə aid ədəbiyyatla tanışlıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər iki dilin bağlayıcılarının sərhəddi, onlara daxil edilən dil vahidlərinin miqdarı indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir.

Köməkçi nitq hissələrində semantika problemi hələ də lazımı səviyyədə həll edilməmişdir. Bir qrup dilçilər qeyd edirlər ki, köməkçi nitq hissələrində, o cümlədən bağlayıcılarda semantika axtarmaq düzgün deyil. Başqa bir qrup dilçilər isə köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən vahidləri leksik vahid hesab edir və onların da semantikasının olmasını qəbul edirlər. Bağlayıcıların makromətnin yaranmasında rolu da lazımınca tədqiq edilməmişdir. Tədqiqat prosesində bağlayıcılara aid digər həll olunmamış məsələlər də qabarıq şəkildə aşkar olunur və onların düzgün elmi həllinə çalışılır. Bu qeyd olunanlar bizim dissertasiya işimizin mövzusunun aktual olmasını bir daha nəzərə çarpdırır.

Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərinin bağlayıcılarının funksional-semantik (məna) xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqidir.

Tədqiqatın predmeti dissertasiya işində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aparılan şəxəli tədqiqat və təhlillərdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində əsas məqsəd hər iki dilin bağlayıcılarının dildə mövqeyi və mahiyyəti, onların tədqiqi tarixinin izlənməsi, bağlayıcıların funksional-semantik xüsusiyyətlərinin əsaslı tədqiqidir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələr. Dissertasiya işi hər iki dilin tək-cə bağlayıcılarının hərtərəfli tədqiqinə həsr olunduğu üçün onun qarşısında bir sıra müvafiq vəzifələr durur:

- hər iki dildə bağlayıcıların inventarının müəyyənləşdirilməsi;
- bağlayıcılarda semantika (məna) məsələsi;
- bağlayıcıların bağlayıcı sözlərdən fərqlənməsinin araşdırılması;
- bağlayıcıların funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- bağlayıcıların mətnyaratma funksiyalarının araşdırılması.
- hər iki dilin bağlayıcılarının qarşılaşdırılması və onların izomorf və allomorf xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada hər iki dilin bağlayıcılarının funksional-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli tədqiq olunur. Bağlayıcılarda məna, bağlayıcıların mətnyaratma xüsusiyyətləri, hər iki dilin bağlayıcılarının izomorf və allomorf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi və hər iki dilin bağlayıcılarının tədqiqi tarixinin izlənməsi işin elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın elmi nəzəri əsasları və mənbələri. Tədqiqatın elmi-nəzəri əsaslarını german dillərinin tədqiqatçılarından V.D.Arakin, O.İ.Musayev, B.A.İlyiş, E.M.Qordon, İ.P.Krilova, İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, D.Biber, S.Johansson, G.Duux, S.Conrad, C.Cobuild, F.Veysəlli, A.Məmmədov,

P.Sqall, Z.Y.Şmidt, R.Bart, N.E.Enkvist və s. dilçilərin nəzəri mülahizələri təşkil edir.

Dissertasiyada Azərbaycan dili bağlayıcılarının tədqiqinin nəzəri əsasları kimi Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, F.Zeynalov, habelə türkoloqlardan A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, A.M.Şerbak, N.Z.Hacıyeva və s.-in əsərləri götürülür.

Tədqiqatın dil materialını hər iki dilin ədəbiyyatından (nəsrdən), həmçinin lüğətlərdən seçilmiş cümlə-misallar təşkil edir. Danışıq dilindən də misal-cümlələr işdə istifadə olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələr hər iki dilin kontrastiv qrammatikasının yazılmasında, tərcümə nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlarda, mətnin linqvistik təhlili üzrə əsərlərin yazılmasında tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat işinin mətnindən mühazirə və seminar məşğələlərində də istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində qarşılaşdırma və ənənəvi-təsvir metodları tətbiq edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmiş, əsas müddəaları doktorantın çap olunmuş 7 elmi məqaləsində əks olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri barəsində Azərbaycan Dillər Universitetinin «Elm» ilinə həsr olunmuş «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» mövzusunda II Respublika Elmi Konfransında məruzə edilmiş və həmin konfransın materiallarında elmi məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. «Giriş»də işin ümumi səciyyəsi bəhs olunur. Birinci fəsildə hər iki dildə bağlayıcıların ümumi səciyyəsi – bağlayıcıların köməkçi nitq hissələri arasında yeri və hər iki dilin bağlayıcılarının mənşəyi, onların tədqiqi tarixi araşdırılır, bağlayıcılarda məna məsələsi, onların məna və strukturuna görə təsnifi üzərində dayanılır. İkinci fəsildə bağlayıcıların mətnyaratmada rolu və başqa funksional-semantik xüsusiyyətləri, izomorf və allomorf xarakteristikası verilir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. Dildə bağlayıcıların mahiyyəti.
2. Bağlayıcılarda məna məsələsi.
3. Müqayisə olunan dillərin bağlayıcılarının funksional-semantik xüsusiyyətləri.

siyyətləri.

4. Bağlayıcıların makromətnyaratmada rolu.
5. Bağlayıcıların izomorf və allomorf xüsusiyyətləri.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcıların ümumi səciyyəsi» adlı birinci fəslə üç bölmə və yarım bölmələrdən ibarətdir. Bölmələrdə qoyulan məsələlərin bəzi məqamları haqqında yığcam məlumat veririk.

Dilçilərin gəldiyi nəticəyə görə köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil nitq hissələrindən törəmişlər, müstəqil mənalı bir sıra sözlər dilin inkişafı prosesində öz müstəqilliyini qismən, ya da tam şəkildə itirmiş və köməkçi vəzifə daşımağa başlamışdır. Bu zaman əsas nitq hissələrinə aid olan sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir və həmin söz aid olduğu söz qruplarından təcrid olunur, söz birləşməsi tərkibində ikinci komponent kimi işlənərək köməkçi nitq hissəsi sırasına keçir. Bu proses əksər dillərdə olmuş, indi də davam etməkdədir.

Köməkçi sözlər real lüğəvi mənası zəifləmiş sözlərdir, onlar əşya və hadisələri adlandırmaq xüsusiyyətindən məhrum olur, sözlər və cümlələr arasında sintaktik əlaqə yaradır, ya da onlara müxtəlif məna çalarlıqları verir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar dil də inkişaf edir. V.M.Jirmunski qeyd edir ki, dilin qrammatik quruluşu onun lüğət fonduna nisbətən ləng inkişaf edir. Dilin qrammatik quruluşunun inkişafı və təkmilləşməsi onun sintaktik vasitələrinin zənginləşməsi və dəqiqləşməsi əsasında daha əyani şəkildə özünü göstərir. Daha mürəkkəb qrammatik münasibətlərin ifadə olunması üçün yeni sözlər və bağlayıcılar meydana gəlir. V.M.Jirmunski alman və ingilis dillərində aktiv işlənən *und* // *and* bağlayıcısının sanskritdəki *atha* «yənə» (*ehe*) sözündən inkişaf etdiyini qeyd edir: *und* – qədim alman dilində *unti*, *inti*, *anti*, qədim sakson *endi*, anqlosakson, ingilis *and*. Alman dilində *auch* «həmçinin», ingilis dilində arxaik *eke* bağlayıcısının qot, qədim island *auk* «yənə, və» (*ehe*, *i*) sözündən törədiyini və onun latın dilində *augere* «artırmaq, böyütmək» feli ilə bağlı olduğunu qeyd edir.¹

Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçmə bütün dillərdə, o cümlədən türk dillərində, qanunauyğun bir proses olub, bugün də özünü göstərir. F.Zeynalov qeyd edir ki, yalnız *da*, *də* bağlayıcısının daha

¹ Жирмунский В.М. История немецкого языка. М.: Литература на иностранных языках, 1956, с.172, 304

sözündən, ancaq bağlayıcısının an-caq, halbuki < hal-bu ki, yoxsa < yox-sa, deyil < de-yil, deyə < de-mək, istər < is-tə-mək sözlərindən əmələ gəldiyini demək olar.¹

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, göytürk dilində bağlayıcıların əksəriyyəti mənşəcə feli bağlamaların təcrid edilmiş formalarından törəmişdir. Belə bağlayıcılara o, *azu*, *yəmə*, *-ta*, *-tə*, *-taki*, *artuki* və s. misal çəkir.²

Köməkçi sözlərin, o cümlədən, bağlayıcıların mənasının olub-olmaması fikri dilçilikdə uzun müddətdir ki, müzakirə olunur, hələ də öz həllini tapmamışdır. Semiotikada qeyd olunur ki, dil xüsusi bir işarələr sistemidir. Dil işarələrinin ifadə, yaxud səs (yazılı nitqdə qrafik), həm də məzmun, yaxud məna planı vəhdətdədir və biri, o biri olmadan mövcud deyildir. Dilin bütün işarələrinin əksəriyyəti referensial, pragmatik və dildaxili mənalara malikdir. Bu sonuncu qrupa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradan vasitələr daxildir.

V.V.Vinoqradov köməkçi nitq hissələrində həm leksik və həm də qrammatik məna olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, köməkçi sözlərin leksik mənası ilə qrammatik mənası uyğun gəlir.³ Belə bir fikri A.İ.Smirnitski də qəbul edir. O, qeyd edir ki, fonetik tərkib etibarı ilə müstəqil olan hər bir sözdə leksik və qrammatik məna bir vəhdət halında çıxış edir. O, köməkçi sözlərdə məna cəhətdən iki xüsusiyyəti nəzərdə tutmağı lazım bilir: 1)bu və ya digər söz vasitəsi ilə ifadə edilən və qrammatik vəzifə ilə bağlı olan qrammatik məna; 2)köməkçi sözləri bir-birindən fərqləndirən və hər bir sözə məxsus xalis leksik məna.⁴ V.D.Araikin də ingilis dilində hətta artiklin semantikasının olmasını qəbul edir.⁵

Y.K.Belokon ingilis dilində *when* və *before* bağlayıcılarının funksiya və məna xüsusiyyətlərinə xüsusi məqalələr həsr etmişdir. O, *when* bağlayıcısının anqlo-sakson sual zərfliyi *hwænne*-dən törədiyini göstərmişdir.⁶

İngilis və Azərbaycan dillərinə aid qrammatika kitablarında da

¹ Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 37, 47

² Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2002, s. 474

³ Виноградов В.В.. Русский язык. М.: Высшая школа, 1972, с. 31-32

⁴ Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М.: Литература на иностранных языках, 1959, с. 367

⁵ Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979, с.123-124

⁶ Белоконь Е.К. К вопросу о классификации союзов (на материале исследования союза *when* в современном английском языке) / Вопросы синтаксиса романо-германских языков. Л.: Изд-во ЛГУ, 1961, с. 10-18

bağlayıcıların mənə növləri qeyd olunur.

Beləliklə, bağlayıcılar tarixən müstəqil mənəli leksik vahidlərdən törəmişlər və onların lüğəvi mənaya malik olmasını bir sıra dilçilər kimi biz də qəbul edirik.

İ.P.İvanova və V.V.Burlakovanın qeyd etdiyi kimi, ingilis dilinin ilk elmi qrammatikasının müəllifi H.Sweet nitq hissələrini dəyişən (declinables) və dəyişməyən (indeclinables) olmaqla iki yerə bölür, ikincilər sırasında bağlayıcıların da adını çəkir.¹

İngilis dili bağlayıcıları haqqında ətraflı məlumat O.Türksevər (Musayev), D.Biber, S.Johansson, G.Leech, S.Conradın birgə müəllifi olduğu qrammatikada və E.Hacıyevin tədqiqatlarında verilmişdir.²

O.Musayev bağlayıcıları morfoloji quruluş və ifadə etdikləri sintaktik əlaqə baxımından təsnif edir. O, ifadə etdikləri sintaktik əlaqələrin xarakterinə görə bağlayıcıları tabelilik və tabelilik olaraq iki qrupa bölür və onların funksiyaya görə bölgüsünü verir.³ S.Qrinbaum da bağlayıcıları tabelilik və tabelilik olmaqla iki qrupa ayırır.⁴ N.A.Kobrina, Y.A.Korneyeva, M.İ.Osovsckaya və K.A.Quzeyeva bağlayıcıların sadə, düzəltmə, mürəkkəb, tərkibi olmaqla dörd tipinin olduğunu göstərirlər.⁵

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü bölümü Azərbaycan dili bağlayıcılarının tədqiqi tarixinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixinin, o cümlədən bu dilin bağlayıcılarının tədqiqi tarixinin təməli ümumtürkoloji tədqiqatlarda qoyulmuşdur. A.N.Kononov türk runik abidələrində bağlayıcı və bağlayıcı sözlər işləndiyini qeyd etmişdir. O, bağlayıcıların mənəca iki növünün – birləşdirmə və bölüşdürmə olduğunu yazır, *tejin~ tiyin* bağlayıcısını <te- ~ti demək felindən olan feli bağlama kimi izah edir və onun tabeli mürəkkəb cümləni bağladığını göstərir, *ani üçün* bağlayıcısını da buraya daxil edir. A.N.Kononov *tijin* bağlayıcısının funksiyalarını izah edir.⁶

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, с.15

² Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, s. 327-332; Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S. Grammar of Spoken and written English. London: Longman, 1999, s. 79-87, 612-661; Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, s. 57-59, 67-82

³ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, s. 327

⁴ Greenbaum S. Oxford English Grammar. Sidney, 1996, s. 157

⁵ Kobrina N.A. və b. An English Grammar. Morphology. М.: Наука, 1985, s. 280

⁶ Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Л.: Наука, 1980, с. 228-229

Ə.Rəcəbli də Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində bağlayıcıların və bağlayıcı funksiyasında işlənən bağlayıcı sözlərin olduğunu, onların cümlə üzvlərini, həm də mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağladığını qeyd edir.¹

F.R.Zeynalov qeyd edir ki, bağlayıcılar real məna yox, formal-qrammatik məzmun kəsb edir. Məhz buna görə də bağlayıcılar sintaktik-üslubi münasibət əks etdirir.²

Azərbaycan dili bağlayıcılarına həsr olunmuş ilk tədqiqatlardan biri C.Əfəndiyevə məxsusdur. O, bağlayıcılara belə tərif vermişdir: «Müxtəlif söz və cümlələri bir-birinə bağlaya bilən, heç bir suala cavab olmayan və şəkilçi qəbul edə bilməyən asılı sözlərə bağlayıcı deyilir».³ Bağlayıcılara verilən bu tərif, göründüyü kimi, bəsit və nöqsanlıdır. Bundan əlavə, C.H.Əfəndiyev *bəlkə, demək, beləliklə* kimi modal sözləri, *hətta, bari, heç olmasa, incəvara* kimi ədatları, *və sairə, və başqaları, onun üçün ki, ona görə ki, buna görədir ki, bununla belə, bununla bərabər, madam ki* və s. ifadələri də bağlayıcı hesab edir.⁴

Azərbaycan dili bağlayıcılarına aid ötən əsrin 60-70-ci illərində A.Aslanov⁵, M.Hüseynzadə⁶, H.Mirzəzadənin⁷ tədqiqatları da dissertasiyada geniş təhlil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, onların tədqiqatlarında bağlayıcıların sərhəddi və dil miqdarı düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. Dissertasiyada bu haqda ətraflı bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasında «bağlayıcı» bəhsini Ə.Ə.Xəlilov yazmışdır.⁸ O, bağlayıcılar haqqında əvvəllər yazılmış tədqiqat işlərinə tənqidi yanaşmış və bu nitq hissəsinə daxil olan dil vahidlərinin düzgün səciyyəsinə verə bilmişdir.

D.Yunusov mürəkkəb sintaktik vahidlərin ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında əlaqələrin ifadə olunduğu «lingvistik amillər» sırasına bağlayıcıları

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2003, s. 455-457

² Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 260-272

³ Əfəndiyev C.H. Bağlayıcı /Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar. Bakı: Azərb.EA nəşriyyatı, 1947, s. 145

⁴ Yenə orada

⁵ Aslanov A.Ə. Bağlayıcı / Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Bakı: 1960, s. 265

⁶ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Maarif, 1973, s. 305-327

⁷ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: ADTP ədəbiyyatı, 1962, s. 55-77

⁸ Xəlilov Ə.Ə. Bağlayıcı / Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: 1980, s. 432-436

və bağlayıcı sözləri də aid edir. Müəllif bağlayıcıların əsas vəzifəsini həmin tərkib hissələri arasında «mümkün semantik əlaqə» yaratmaqları ilə izah edir. D.Yunusov hesab edir ki, bağlayıcılar mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı münasibətlərin anlaşılmasındakı müxtəlif yozumluluğu aradan qaldırır, struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə kömək edir.¹

İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcıların bəzi xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi E.Hacıyevin əsərlərində də verilmişdir.²

Bağlayıcılara aid tədqiqatlarda onların cümlənin tərkib hissələri arasında məntiqi-qrammatik əlaqələrlə yanaşı, onların makromətndəki rolu da işıqlandırılır.³

Azərbaycan dilində bağlayıcıların mikromətnin yaranmasında rolu H.Bayramov, Ə.Z.Abdullayev və Ə.Əliyevin, həmçinin Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasında M.Ş.Şirəliyev və N.A.Mehdiyevin tədqiqatlarında da araşdırılmışdır.⁴

Birinci fəslin sonunda qeyd olundu ki, müqayisə olunan dillərin bağlayıcılarının mahiyyəti, onlarda semantika məsələsi, bağlayıcıların morfoloji xüsusiyyətləri, onların etimologiyası və s. hələ də düzgün elmi həllini tapmamışdır.

Dissertasiyanın «Bağlayıcıların funksional-semantik xüsusiyyətləri» adlı ikinci fəslində bağlayıcıların mətnyaratmada rolu işıqlandırılır.

Mətn dedikdə yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə nəzərdə tutulur. K.Abdullayev mətni (teksti) mikrotekst və makrotekst olmaqla iki qrupa bölür. O, mikroteksti makrotekstin tərkib hissəsi hesab edir. K.Abdullayev mətni yaradan formal-qrammatik elementlərdən biri olan bağlayıcılar haqqında qeyd edir ki, söz və söz birləşmələri, eləcə də cümlələr arasında işlədilən bağlayıcıların hamısı mətnin düzəlməsində iştirak edir. Bunlardan ən fəali və mütəhərriki və bağlayıcısıdır. *Və* bağlayıcısı mətn komponentlərini, həmçinin böyük mətnləri bağlayan ən çevik elementdir.⁵ Yeri

¹ Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı: Mütərcim, 2005, s.14

² Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, s.123-124

³ Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001; Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998 və s.

⁴ Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1960; Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974 və s.

⁵ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s. 180

gəlmişkən qeyd edək ki, *and* bağlayıcısı ingilis dilində mətnin yaranmasında ən aktual bağlayıcıdır. *And during the next few months she found herself coming closer and closer to Cowperwood* (Th.Dreiser. *The Financier*, s.158); *A thrilling sense of possession, mastery, happiness and understanding, love of her and of her body, suddenly overwhelmed him.* (Yenə orada, s.159).

A.Y.Məmmədov bağlayıcıların, təkcə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitə kimi deyil, onların həm də makromətnləri bağladığını vurğulayır.¹ İ.R.Qalperin mətni təşkil edən ənənəvi qrammatik vasitələrə bağlayıcılar və bağlayıcı ifadələri, bütün deyktiv vasitələri, feli sifət birləşmələrini aid edir.²

İngilis dilində frazalararası əlaqələr həyata keçirilməsində ən çox cümlə səviyyəsinə aid olan hissəciklər xüsusi rol oynayır ki, buraya da bağlayıcılardan *and, while, but, for, so, or* daxildir. Onlar cümlələri bağlayır və onların mənası təkcə işləndikləri cümlələrə «yayılmır», həmçinin bütöv kontekst daxilində geniş fəaliyyət göstərir.

And // və bağlayıcısı əvvəldə işləndikdə danışanın dinləyicidə gözləmə hissi yaratmasına, onun gözləmədiyi yeni bir fikir çatdıracağını bildirməyə xidmət edir: *And here it was, during the first year of the new life in this house, that Frank met a certain Mrs.Semple, who interested him greatly* (Th.Dreiser); *Və* elə bu anda kahinin qorxunc vahiməli səsi ucaldı (Ə.Nicat).

Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları bəzi hallarda cümlənin əvvəlində gəlib onu öndəki cümləyə bağlayır: *Sultanəli şamları yandırdı. Amma anası görürdü ki, şamı yandıranda əlləri əsir. Amma heç nə soruşmadı* (F.Kərimzadə).

Amma bağlayıcısı hətta mətnin abzaslarını da bağlamaq məqamında işlənir: *Amma* bu Şeyx Səfi nəslə öz işini biləndir (F.Kərimzadə).

Şifahi nitq mətninin ayrı-ayrı cümlələrə seqmentasiyasında tabesizlik bağlayıcıları təkcə frazadaxili deyil, həmçinin frazalararası əlaqə yaradır, bununla da cümlələr abzaslara və s. bağlanır.

Dissertasiyada hər iki dilin tabesizlik bağlayıcılarından *and, for, nor, but, or, yet; və, ilə, yaxud, yoxsa, amma, ancaq, lakin* və s. bağlayıcıların funksional-semantik xüsusiyyətləri gen-bol misallarla izah olunur və yeri gəldikcə müqayisələr aparılır:

Clyde took the dime *and* the package not knowing quite what to think.

¹.Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, s. 34

² Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с. 78

(Th.Dreiser. American Tragedy) «Klayd nə düşündüyünü (edəcəyini) bilmədən dim (10 sent) və qutunu (bağlamayı) götürdü»; She spoke English with a good deal of accent, *but* with a correct pronunciation. (W.S.Maugham. The Painted Veil) «O, ingilis dilində güclü aksentlə, *amma* düzgün tələffüzlə danışdı»; I asked him one or two questions but he would not answer, and when I pressed him he turned his face to the wall. (W.S.Maugham. The Moon and Sixpence) «Mən ona bir yaxud iki sual verdim, o isə cavab vermək istəmədi, mən yenə təkid edəndə o, üzünü divara çevirdi.

Onun bu sadə hərəkətini sezən hər iki qız gülümsədi və Tahir bunun səbəbini bilib, burnunun ucuna qədər qızardı (H.Mehdi); Əhməd gözləri ilə adamların arasında Piri *ilə* Firəngizi axtardı, lakin heç birini görə bilmədi (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri).

İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlə səviyyəsində həm tabelilik, həm də tabelilik bağlayıcıları işlənir.

İngilis dilinin *although* «*hərçənd, baxmayaraq ki, -sa da/ -sə də*», *as* «*kimi, elə, belə, necə ... elə, kimi, qədər*»; *as if* «*guya (ki), sanki, elə bil*»; *as though* «*elə bil (ki, guya (ki), hərçənd, halbuki*»; *as well as* «*eləcə də, həmçinin, həm də, əlavə olaraq; yanaşı, bərabər*»; *because* «*çünki, ona görə ki, belə ki*»; *for* «*çünki, ondan ötrü ki, ona görə ki*»; *if* «*əgər; -sa / -sə*»; *only if* «*yalnız ... -sa / -sə, təqdirdə*»; *if only* «*kaş ki*»; *bununla belə, hər halda, ...baxmayaraq, hərçənd; necə olur-olsun*», *whenever* «*hər vaxt; nə vaxt olmasına baxmayaraq*» və s. bağlayıcılarının mikromətndə işlənmə məqamları və yaratdıqları mənə və mənə çalarlıqları işdə çoxlu illüstrativ material əsasında tədqiq edilmişdir. Yeri gəldikcə onların Azərbaycan dilində qarşılığı və bu dilə tərcüməsi prinsipləri üzərində də dayanılır:

Clyde laughed to, as though he very appreciated this jock, *although* in reality he was flustered (Th.Dreiser. American Tragedy) «Klayd da güldü, sanki (elə bil) bu zarafat onun xoşuna gəlmişdi, *hərçənd / halbuki* əslində o, dilxor idi; His wife was seated near the stove at her sewing and she rose *as* I come in (S.Maugham. The Moon and Sixpence) «Onun arvadı peçin yanında oturmaqla tikiş (tikmə) işi ilə məşğul idi; mən içəri girəndə o, ayağa qalxdı»; *As* he caught her hands and led her to the Morris chair he noticed how cold they were (J.London. Martin Eden) «Elə ki, o onun (qızın) əllərindən yapışdı (yapışdı və ...) onu (qızı) Morrisin stuluna tərəf apardı, o, onların (qızın əllərinin) necə /nə qədər soyuq olduğunu seçdi»; I said them they could have my trap to take them as far as road went, *because* after that they had a long way (W.S.Maugham. The Moon and Sixpence) «Mən onlara dedim ki, mənim «maşın»ım bütün yol boyu onların öhdəsindədir, *belə ki, / çünki* bundan sonra (belə) onları uzun yol gözləyir» və s.

Əgər mən Şeyda İmanov kimi bir dostumdan üz *döndərsəydim*, ona düşmən *olsaydım*, onda da deməzdiniz ki, «Get, uğurlu yol!» (H.Mehdi. Qara daşlar); Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu; İlk baxışda belə təsəvvür oyanırdı *ki*, istidən usanmış cahanşümul qara qızıl paytaxtı ağır, üzüntülü boğanaqdan yaxa qurtarmaq üçün dənizdə doyunca çiməndən sonra sudan çıxmışdı (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri) və s.

Dissertasiyada Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcılarından *əgər* «if, provided, unless», çünki «because (as, since, for)»; *ki* «that(but, well)» və s. bağlayıcıların tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində funksional-semantik səciyyəsi bədii ədəbiyyatdan seçilmiş misal-cümlələrdə təhlil edilir. Dil materialının təhlili göstərdi ki, tabelilik bağlayıcıları səbəb, nəticə, şərt, zaman, qarşılıq-güzəşt mənaları ifadə edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində iki hissədən ibarət olan bir qrup bağlayıcılar vardır ki, onları qoşa bağlayıcılar,¹ korrelyativ // korrelyat cütlər² adlandırırlar.

Korrelyat bağlayıcılar qarşılıqlı olaraq işlənən bağlayıcılardır. Bunlardan hər biri aid olduğu həmcins üzvdən əvvəl gəlir, sintaktik cəhətdən bir-birinə bərabər olan üzvləri bağlayır: *either ... or* «ya ... ya (da)»; *neither ... nor* «nə .. nə (də)»; *both ... and* «da/də ... da/də»; *whether ... or* «ya yox; yoxsa yox»; *not (only) ... but (also)* «təkcə deyil (yox) ... eləcə də (həm də, həmçinin, hətta), *istər ... istərsə də* «or (either ... or)»; *ya ... ya da* «either ... or» *gah ... gah da* «now ... now»; *həm ... həm də* «and, as well, both»; *nəinki ... hətta/həm də* «not only ... but also» və s. bağlayıcıların dildə işlənmə məqamları araşdırılır. Korrelyat bağlayıcıların hər iki dildə işlənməsində oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir:

Kitty so little expected to see her that she knew *neither* what to do *nor* what to say (W.S.Maugham. The Painted Veil) «Kiti onu (qadını) görəcəyinə o qədər az əmin idi ki, o istər (nə) edəcəyini, istərsə də (nə də) nə deyəcəyini bilmirdi; yaxud: ...nə eləyib, nə edəcəyini bilmirdi»; Owen was the new type of young financier who *neither* smoked *nor* drank (Th.Dreiser. The financier) «Oven cavan maliyyəçilərin elə yeni tipi idi ki, *nə* papiros, *nə də* içki içirdi»; *Both* Tim *and* Jack have been to London «*Həm* Tim, *həm də* Cək Londonda olublar / Tim *də*, Cək *də* (hər ikisi) Londonda olublar».

Orasını deyim ki, nə olduğunu *nə* gördük, *nə* eşitdik (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü); *Ya* lələ şələni basar, *ya da* şələ lələni (Məsəl); Onlar

¹ Türksevər O. (Musayev). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, s. 328

² Kobrina N.T. və b. An English Grammar. Morphology. M.: Просвещение, s. 280

gah bir-birini süzüb fikrə gedir, *gah da* üstüörtülü şəklə düşürdü, eyhamlar və işarələrlə davam edirdi (M.İbrahimov); Mənsəb və var – dövlət cəhətcə ondan aşağı olan sinif yoldaşlarından *nəinki* üstünlüyünü şişirdib gözə soxmur, *hətta* bunu gizlətməyə çalışırdı (M.İbrahimov); Atlar, öküzlər kotana güc verir, *Gah* yeri yir, *gah* yıxılır, *gah* durur (M.Ə.Sabir) və s.

İşin ikinci fəslinin sonuncu bölməsində hər iki dilin bağlayıcılarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri üzərində dayanılır və qeyd olunur ki, bağlayıcıların nitq parçasında sintaktik münasibətlərin ifadəsinə xidmət etməsi ümumən qəbul olunmuş bir mülahizədir. Amma sintaktik münasibətlərin konkret formaları ümumi səciyyə daşımır: bunlar müvafiq dil-nitq fəaliyyətində formalaşmış qaydalarla müəyyən olunur. Sintaktik münasibətlər tək cümlə üzvləri və cümlənin hissələrinin münasibətini deyil, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərin (ifadələrin) tərkib hissələrinin münasibətini də əhatə edir. Məsələn, *and* bağlayıcısı ilə əlaqədar olaraq biz *bread and butter* söz birləşməsini qeyd etmişik. Bu birləşmədə *and* bağlayıcısının hansı ünsürləri bağladığı aydın olub, əlavə izahat tələb etmir. Azərbaycan dilində bu ifadənin qarşılığı *yağ-çörək* ifadəsidir. Bu münasibətlə hər iki dil üçün ümumi olan eyni tərkib hissələrindən oxşar tərkibi ifadənin yaranmasıdır. Amma ingiliscə *bread and butter* söz birləşməsi azərbaycanca *yağ-çörək* mürəkkəb sözüdür. Özü də bu dillərdə ilkin ünsürlərin sırası başqa-başqadır: ing. ifadədə əvvəl «çörək» mənasında, sonra isə «yağ» mənasında olan söz gəlir. Azərbaycanca ifadədə isə bunun əksini görürük. Həmin ifadələr arasında başqa bir fərq birincinin bağlayıcının köməyi ilə, ikincinin bağlayıcı olmadan formalaşmasından ibarətdir. Bu qəbildən olan oxşar və fərqli (semantik-funksional) cəhətlər hər bir bağlayıcı ilə əlaqədar olaraq qeyd edilə bilər.

Başqa bir məsələ ingilis və Azərbaycan dillərində eyni semantik funksional səciyyəli bağlayıcıların sayca bir-birinə müvafiq gəlib-gəlməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, ing. *and* bağlayıcısının azərbaycanca müqabilili *və*, *ilə*, ing. *but* bağlayıcısının azərbaycanca müqabilili *amma*, *ancaq*, *lakin*, arx. *fəqət* sözləridir.

Bir dildə eyni sintaktik münasibətin bir, yoxsa bir neçə leksik vahidlə ifadə olunması sadə bir hadisə deyildir. Bir sintaktik əlaqənin bir neçə leksik vahidlə ifadə olunması sintaktik (eləcə də semantik üslubi) yükün bir neçə vahid arasında bölüşdürülməsinə səbəb olur. Alternativ vahidlərdən biri çox, o biri az işlək ola bilər; biri daha çox yazılı, o biri isə şifahi nitqdə işləyə bilər.

Bağlayıcılara xas olan daha bir özünəməxsusluq müvafiq leksik vahidlərin morfoloji tipi ilə bağlıdır. Dilin başqa leksik-qrammatik qatları ilə müqayisədə sadə bağlayıcılara çoxmənalılıq baxımından daha çox polifunksionallıq xasdır. Məsələn, ing. *yet* sözünü götürək, o, sadə söz

olub, bu dildə həm zərf, həm də bağlayıcı kimi işlənir. *Yet* sözünün ifadə etdiyi mənalar Azərbaycan dilində *hələ, hələ də, artıq, hələ, üstəlik / ondan başqa / savayı; həтта indiyə qədər, nə vaxtsa; bununla belə, hər halda, hərçənd, buna baxmayaraq* və s. ifadələri ilə verilə bilir ki, bunlar arasında sözdüzəltmə, sintaktik və s. əlaqələri sezmək çox vaxt çətin olur.

Başqa bir məsələ də bağlayıcıların bir növ sözdüzəltmə imkanları ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bir sıra hallarda bağlayıcılar başqa bağlayıcılar, yaxud bağlayıcı olmayan sözlərlə əlaqəyə girərək yeni ifadə vasitələrinin formalaşmasına səbəb olur, yeni sintaktik vəzifələrin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, ingilis dilində *and* bağlayıcı *and so on, and so forth* bağlayıcı vasitələrini düzəldir. Müq.ət: azərb. *və sairə, və ilaxırə* və *bu kimi* mənşəcə morfoloji tip etibarilə əlaqədar olmayan ingilis və Azərbaycan dillərində semantik və motivləşmə baxımından oxşar olan bağlayıcı vasitələrin formalaşması onların arasında duran kommunikativ vəzifələrin də universal xarakter daşmasına dəlalət edir.

Bağlayıcıların səciyyəvi mənaları dil sistemində öz əksini tapır. Ancaq bunlar da dilin qrammatik sistemində ucqar mövqe tutan mənalar da ola bilər. Məsələn, *and* bağlayıcısının əsas mənası birləşdirici funksiya ilə bağlı olur, azərb. *və, ilə* bağlayıcıları ilə izomorfluq təşkil edir.

Ancaq *and* bağlayıcısının birləşdirici vəzifə ilə yanaşı, qarşılaşdırma vəzifəsində işləndiyi də məlumdur (bu məqamda o, azərb. *isə* sözünə müvafiq gəlir): *You stay at home, and I'll go to the village* (siz evdə qalın, mənə kəndə gedirəm).

Bağlayıcılar təkrar, həm də başqa bağlayıcılar və bağlayıcı vasitələrlə birgə işlənməklə yeni-yeni bağlayıcı vasitələrin meydana gəlməsinə əsas verir. Bu zaman ilkin ünsürə xas olan semantik-funksional qabiliyyət yeniləri ilə zənginləşir. Bununla bağlı *as* bağlayıcısının törəmələrini qeyd edə bilərik: *as ... as, as soon as, as far as, as far back as, as good as, as long as, as much as, as if, as though, as well as*. Həmçinin müq.ət: *if, even if, only if, if only*.

Azərbaycan dili bağlayıcılarından *ki, da/də* bağlayıcıları yeni bağlayıcı vasitələrin yaranmasında müstəsna məhsuldarlıq nümayiş etdirir.

Bağlayıcıların tipoloji tədqiqində nəzərə alınmalı xüsusiyyətlərdən biri də bağlayıcıların leksik-qrammatik tipi məsələsidir. Məlumdur ki, ingiliscə *if* bağlayıcısının azərbaycanca müqabili *əgər* bağlayıcısıdır. Ancaq burası da məlumdur ki, Azərbaycan dilində şərt mənası felin şərt şəkli forması, eləcə də *isə/-sa/-sə* şərt ədatı ilə ifadə edilir. Özü də şərt şəkli şəkilçisi yalnız fel köklərinə artırılmaqla işləndiyi halda, *isə* ədatı və onun müxtəsər formaları başqa adlara (isim, sifət, say və s.) artırılmaqla işlənir. Bundan başqa, şərt şəkli forması və *isə* ədatı ilə yaranan formalar dilin qrammatik sistemində məcburi səciyyə daşdıqları halda, *əgər* bağlayıcısı şərt

mənasının fakültativ ifadə vasitəsidir.

İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcılar arasındakı forma və məzmun münasibətlərinin bir növü də «korrelyat bağlayıcılar» adı ilə qeyd etdiyimiz vahidlərlə əlaqədardır. İngilis dilində bunlar ayrı-ayrı leksem-lərlə ifadə olunur (*either ... or* və s.). Azərbaycan dilində isə eyni sözün təkrarı yolu ilə yaranır, həmçinin onların başqa (fakültativ) variantı da məlumdur. Bunlar təkrar olunan bağlayıcının (ikinci, üçüncü) *da/də, ki* bağlayıcısı ilə işlənməsi ilə özünü göstərir: *nə də, nə də ki; gah da, gah da ki, həm də, həm də ki; istərsə də, istərsə də ki*.

Həmin xüsusiyyət funksional səciyyəli başqa bir xüsusiyyətlə müşayiət olunur. İngilis dilində korrelyat bağlayıcılar minimum / maksimum iki həmcins tərəflə işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bunlar yerinə görə iki, yaxud da üç tərəflə işlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin bağlayıcılarına aid materiallar üzərində müqayisəli tədqiqat aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan vermişdir:

1. Bağlayıcılar köməkçi sözlər olub, cümlədə həmcins və həmcins olmayan sözlər, mürəkkəb cümlələrdə isə həm də müstəqil və asılı (baş və budaq) cümlələr arasındakı münasibətləri ifadə edir.

2. Bağlayıcılar sintaktik münasibətdə olan elementlər arasında tabelilik və tabelilik münasibətlərini ifadə edir. Buradan da onların tabelilik bağlayıcıları və tabelilik bağlayıcıları olmaqla məna növləri meydana çıxır. İngilis dilində tabelilik və tabelilik bildirmək əlamətinə görə bağlayıcılar fərqlənsələr də, bu dildə ara-sıra hər iki məna növünü bildirən bağlayıcılara da təsadüf edilir.

3. Bağlayıcılar aid olduqları sintaktik vahidlərlə iki cür işləyə bilirlər: a) təkrar ünsürlər şəklində; b) cütlər şəklində. İngilis dilçiliyi ənənəsində bunlar «korrelyat bağlayıcılar» termini ilə adlandırılır. Korrelyat bağlayıcıların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların tərkib hissələri ayrı-ayrı ünsürlərlə təmsil olunur (*either ... or* və s.). Azərbaycan dilində bu qəbildən olan bağlayıcılar eyni ilkin ünsürün təkrarı yolu ilə (sonuncuya ara-sıra *da/də* ünsürünün əlavəsi ilə) yaranır: *ya... ya; ya ... ya da* və s. İngilis dilində korrelyat bağlayıcılar yalnız iki tərəfi bağlayırsa, Azərbaycan dilində bağlanan tərəflərin sayı ikidən artıq da ola bilər (*ya ... ya ... ya da* və s.).

4. Azərbaycan və ingilis dillərinin materiallarının tədqiqi göstərir ki, bağlayıcılar nitq fəaliyyətində arasıkəsilməz surətdə özünü göstərən dil-nitq prosesinin üzvi tərkib hissəsidir. Bu proses həm yeni-yeni sintaktik münasibətlərin, həm də yeni-yeni bağlayıcı vasitələrin meydana çıxmasına səbəb olur.

5. Bağlayıcıların məna növləri, hər məna növünü təmsil edən bağlayıcıların sayı, konkret bağlayıcıların ifadə etdikləri sintaktik münasi-

bətlərin xarakteri, bağlayıcı vasitə kimi özünü göstərən bir çox söz və söz silsiləsinin bağlayıcı hesab edilib-edilməməsi kimi məsələlərdə ingilis, həmçinin Azərbaycan dilçiləri arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur

6. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olduğundan müvafiq nitq faktları (cümlələr, mətnlər) materialları əsasında öyrənilməlidir. Həmin tələbin nəzərə alınmaması bir çox qondarma bağlayıcıların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu, xüsusən, Azərbaycan dilçilərinə xas olan bir qüsurdur.

7. Bağlayıcıların işləkliyi heç də eyni deyildir. Bu həm bir dil çərçivəsində, həm də dillər (Azərbaycan və ingilis dilləri) arasında belədir. Digər tərəfdən, bağlayıcıların nitqdə və dildə işlənməsi də eyni səviyyədə deyildir. Məsələn, *və* bağlayıcısı Azərbaycan şifahi nitqində olduqca az işlənir. O daha çox yazılı dildə işləkdir. Onun ingiliscə müqabilisi olan *and* bağlayıcınınınsa bu dildə işləkliyi daha yüksəkdir. Ona görə də onun ifadə etdiyi sintaktik münasibətlərin sayı və xarakteri Azərbaycan dilindəkindən daha zəngindir.

8. Azərbaycan və ingilis dillərinin bağlayıcılarının işlənməsinin konkret hallarını nəzərdən keçirdikdən sonra aydın olmuşdur ki, bir dildə konkret bağlayıcının işlənməsi başqa dildə aşağıdakı şəkillərdə özünü göstərə bilər: bağlayıcının işlənməsi; bağlayıcı əvəzinə sözünü (önqoşmanın) işlənməsi; bağlayıcı əvəzinə qeyri bağlayıcı vasitələrin işlənməsi; bağlayıcının müqabilində heç bir bağlayıcı vasitənin işlənməməsi. Sonuncu halda sintaktik münasibət konkret konstruksiyaların nisbəti ilə ifadə edilmiş olur.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2004, № 4, s. 100-103
2. Köməkçi nitq hissələri haqqında // Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya məsələləri, Bakı, 2004, № 3, s. 119-123
3. İngilis dilində bağlayıcıların tədqiqi tarixindən // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2006, № 2, s. 98-102
4. Bağlayıcıların tədqiqi tarixinə bir nəzər (ikinci məqalə) // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tədqiqləri, 2006, № 4, s. 237-245
5. Müxtəlif sistemli dillərdə bağlayıcıların funksiyası (*and*, *və* bağlayıcıları) // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2008, № 2, s. 147-157
6. Союзы английского языка в исследованиях российских языковедов // Современные гуманитарные исследования. М., 2008, № 1 (20), s. 200-206
7. Bağlayıcıların mənşəyinə və məna məsələsinə bir baxış // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2009, № 2, s. 79-88
8. İngilis və Azərbaycan dillərində makromətnin formalaşmasında bağlayıcıların rolu (Həmmüəllif prof. H.K.Quliyev) / «Elm» ilinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri II Respublika Elmi Konfransının materialları, ADU, 21-22 May 2009-cu il, I hissə, s. 243-249

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЮЗОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Диссертационная работа посвящена исследованию функционально-семантических особенностей союзов в английском и азербайджанском языках. Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списков использованной научной и художественной литературы.

Во *Введении* обосновываются актуальность темы и научная новизна работы, подчеркивается теоретическая и практическая значимость материалов исследования, возможность использования их в контрастивной грамматике обоих языков, а также в процессе лингвистического анализа текстов и т.д. Вместе с тем определяются объект, предмет, цели и задачи, стоящие перед диссертацией, излагаются материал и методика исследования, а также положения, выносимые на защиту.

В *первой главе* «Общие сведения о союзах в английском и азербайджанском языках» рассматриваются роль и место союзов среди служебных частей речи, их происхождение и семантическое значение, а также история исследования в обоих языках.

Во *второй главе* «Функционально-семантические особенности союзов» освещается роль союзов в создании текстов и также дается их изоморфная и алломорфная характеристика.

В *Заключении* исследования делаются выводы и подчеркивается, что результаты исследования нашли свое отражение в ряде публикаций.

FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF CONJUNCTIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Summary

The present dissertation deals with the functional-semantic features of conjunctions in English and Azerbaijani. The dissertation consists of Introduction, two chapters, conclusion and the list of theoretical literature and literary sources.

Introduction substantiates the choice and actuality of the theme, determines aims and purposes, its scientific novelty, theoretical and practical significance, methods of investigation and specifies the structure of the dissertation.

Chapter I – “The General Characteristics of Conjunctions in English and Azerbaijani” – deals with the place of conjunctions among the functional parts of speech, their origin and semantics in the compared languages.

In this chapter the problem of the differentiation in the usage of the conjunction as a functional part of speech in English and Azerbaijani is also analysed.

Chapter II named “The Functional-Semantic Features of Conjunctions” is devoted to the comparative analysis of functional-semantic properties of conjunctions. Here isomorphic and allomorphic peculiarities in the usage of conjunctions in English and Azerbaijani are determined.

The results of the research proved that conjunctions acquire specific meanings on the phrasal, sentential and textual levels. *Conclusion* summarizes the basic results of the dissertation.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

КЯМАЛЯ МАГОМЕДАЛИ ГЫЗЫ СУЛЕЙМАНОВА

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СОЮЗОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

10.02.04 – Германские языки
10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2010